նում էին 15 ռ., վճարում՝ 7 ռ. կամ 7 ռ. 50 կ. և այլն։ Ընդհանուր առմամբ կապալառուի եկամուտը կազմում էր կապիտալի ամբողջ գումարի գրեթե 20%-ը[13]։

Շնչին էր նաև հիմնական բանվորների աշխատավարձը։ Ավագ բանվորն ամսական ստանում էր 30 ռ., գծի վերանորոգող բանվորը՝ 18 ռ.։

Աշխատողներին երկար ժամանակ աշխատավարձ չտալը, նրանցից կաշառք վերցնելը և այլն սովորական երևույթ էին։

Հաճախ կապալառուները բանվորներին մի քանի ամիս աշխատավարձ չտալով, յուրացնում էին նրանց հասանելիքը և փախուստի դիմում։ Հազարավոր բանվորներ ապրում էին գետնախորշերում կամ էլ բացօթյա։ «Առանձնապես վատ են բանվորների կացարանները,— գրել է «Նովոյե օբոզրենիե» թերթը,— դրանք մեծամասամբ լուսամուտից զուրկ, մեկ դռնով, երբեմն էլ առանց դռան, մի կլոր անցքով միայն գետնախորշեր են։ Վեց արշին (մեկ արշինը հավասար է 71,12 սանտիմետրի) երկարությամբ և $2^1/_2$ արշին բարձրություն ունեցող այդ գետնախորշում տեղավորված են 10—12 մարդ։... Ամռանը բանվորները պառկում են դրսում, ձմռանը կամա թե ակամա հարկ է լինում իրար վրա կուտակվել գետնախորշերում և կարելի է պատկերացնել, թե ինչ վիճակ է տիրում այնտեղ այդ պահին։ Բանվորների մեջ չափազանց մեծ են մահացությունները»[14]։ Համաճարակային հիվանդությունները բազմաթիվ զոհեր էին խլում։ Միայն 1900—1902 թթ. Ալեքսանդրապոլ — Երևան երկաթուղու շինարարության բանվոր-ծառայողներից 8992 մարդ հիվանդացել է, այդ թվում՝ 1900 թ. 3052, 1901-ին՝ 3709, 1902-ին՝ 2136։ Նույն ժամանակաշրջանում բանվորներից վնասվածքներ էին ստացել 1224 մարդ, որոնցից թոշակ է նշանակվել միայն 8-ին[15]։

Բանվորները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից։ Նրանք չէին կարող արհեստակցական միություններ ստեղծել, բանվորական թերթ հրատարակել և այլն։

Այս ամենը խորացնում էր բանվորների դժգոհությունը, արթնացնում նրանց քաղաքական գիտակցությունը։

2. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացումը Արևելյան Հայաստանում արագացրեց գյուղացիության դասակարգային շերտավորումը և գյուղական բուրժուազիայի ու պրոլետարիատի ձևավորումը։ Հենվելով տնտեսական ուժի վրա, հարուստ գյուղացիներն իրենց ձեռքում սկսեցին կենտրոնացնել արտադրության հիմնական միջոցը՝ հողը։ Դրա համար նրանք օգտագործում էին ամենից առաջ համայնական վարելահողերի վերաբաժանումները, հատկապես «համփա-չարեք» սկզբունքը, որի համաձայն գյուղացիներն իրենց ժողովներում նախ որոշում էին յուրաքանչյուր ընտանիքի տնտեսական ուժն ու հարկերը վճարելու կարողությունը և ապա բաժանում հողը։ Դրա

13 Տե՛ս «Новое обозрение», 20 июня 1896; Նաև Վ. Ավետիսյան, *Մի էջ Հայաստանի բանվորական շարժման պատմությունից, 1961, էջ 14։*

14 «Новое обозрение», 20 июня 1896.

15 Տե՛ս «Բաներեր Հայաստանի արխիվների», 1975, № 3։

հետևանքով՝ հարուստները ստանում են ամենամեծ հողաբաժիններ՝ համփաներ, իսկ մնացած գյուղացիները՝ կիսահամփա, չարեք համփա, կիսաչարեք, պճեղ և այլն[16]։

Հողի կենտրոնացումն առանձին անհատների ձեռքում տեղի էր ունենում նաև պետական, կալվածատիրական ու վանքապատկան հողատարածությունների, տնտեսապես քայքայված գյուղացիների հողաբաժինների վարձակալության, հաճախ ուղղակի գնման, վաշխառության և զանազան չարաշահումների ճանապարհներով։ Այս ամենի հետևանքով գյուղացիության մեջ առաջացել էր սոցիալական շերտավորում, որը 1884 թ. Երևանի նահանգում հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. մինչև 1 դեսյատին հողաբաժին ունեցողները կազմում էին 111.633 շունչ, որոնցից 3037-ը բոլորովին հողազուրկ էին, 1—3 դեսյատին ունեցողները՝ 259614 և 3-ից բարձր՝ 57470 շունչ։ Այսինքն՝ աղքատները կազմում էին գյուղացիության 26,2%-ը, միջակները՝ 60,6%-ը, իսկ հարուստները՝ 13,2%-ը[17]։

Կուլակները հողի հետ միասին տիրում էին նաև ոռոգող ջրին։ Նրանք իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում այնուհետև անասունները, որի հետևանքով սոցիալական շերտավորումը գյուղում արտահայտվում էր նաև անասնապահության բնագավառում։ Այսպես, 1885 թ. Նոր Բայազետի գավառի հյուսիս-արևելյան մասում գյուղացիության 11,09%-ը կամ բոլորովին չուներ, կամ ուներ միայն մեկ գլուխ բանող անասուն, 20,89%-ն ուներ երկու, 38,05%-ը՝ 3—4, իսկ 29,97%-ը՝ հինգ և ավելի գլուխ բանող անասուն[18]։

90-ական թվականներին գյուղացիության սոցիալական շերտավորումն ավելի խորացավ, որը պայմանավորված էր ոչ միայն ապրանքային արտադրության զարգացումով, այլև պարբերաբար կրկնվող անբերրիությունից առաջացած սովով։ 1884—1894 թթ. Նոր Բայազետի գավառի հյուսիս-արևմտյան մասում անասնազուրկ տնտեսությունների տոկոսը 7,5-ից բարձրացավ մինչև 22,2-ի, Քանաքեռում հինգ տարվա ընթացքում (1887—1892) ունևորների տոկոսը 15-ից իջավ 12-ի, միջակներինը՝ 32,5-ից 28-ի, իսկ աղքատներինը՝ 52-ից բարձրացավ 60-ի։ 1894—1898 թթ. անասնազուրկ տնտեսությունների տոկոսը Կարսի մարզում ու Ալեքսանդրապոլի գավառում հասավ 17-ի, Էջմիածնի ու Երևանի գավառների լեռնային շրջաններում՝ 42—47-ի, իսկ Նոր Բայազետի գավառում՝ 29-ի[19]։

Անշուշտ, չպետք է կարծել, որ բոլոր հարուստ գյուղացիները կուլակներ էին, այսինքն՝ վարձու աշխատանք շահագործող գյուղական խոշոր բուրժուաներ։ Ընդհակառակը, նրանց մեծ մասը կամ մանր ապրանք արտադրողներ էին, մանր բուրժուաներ, կամ տակավին չէին ներքաշվել բուրժուական հարաբերությունների ոլորտը։ Իսկ կուլակները կազմում էին գյուղացիության աննշան փոքրամասնությունը։ Ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների, Երևանի նահանգում, Կարսի մարզում, Զանգեզուրի, Ղազախի ու Շուշու գավառ-

---

16 Տե՛ս «Материалы...», т. I, стр. 321.

17 Տե՛ս ՍՍՀՄ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՍՍՀՄ ՀՀՍԿՊԱ), ֆ. 396, ց. 2, գ. 1160։

18 Տե՛ս «Материалы...», т. IV, ч .II, стр. 40.

19 Տե՛ս «Материалы по вопросу о распространении действий крестьянского поземельного банка на Закавказский край», СПб., 1904, стр. 262.

ներում հաշվվում էր 195.217 գյուղացիական տնտեսություն, որից բատրակներն ունեին 6198 տնտեսություն կամ բոլոր տնտեսությունների 3,1 տոկոսը[20]։

Առանձին գավառներում կուլակների տեսակարար կշիռը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. Երևանի գավառում նրանք կազմում էին գյուղացիության 5,2, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 1,5, Նախիջևանի գավառում՝ 2,9, Նոր Բայազետի գավառում՝ 1,8, Սուրմալուի գավառում՝ 2,1, Շարուր-Դարալագյազի գավառում՝ 3,3, Էջմիածնի գավառում՝ 5,4, Ղազախի գավառում՝ 3,0, Շուշու գավառում՝ 1,5, Զանգեզուրի գավառում՝ 1,0 և Կարսի մարզում՝ 5,3 տոկոսը[21]։ Այդ տվյալները ցույց են տալիս, որ կուլակային տնտեսությունները համեմատաբար զարգացած էին Արարատյան դաշտում ու Կարսի մարզում։ Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Արարատյան դաշտում գյուղատնտեսության ճյուղերն իրենց բնույթի շնորհիվ ավելի շատ էին ներքաշված շուկայական հարաբերությունների մեջ, իսկ Կարսի մարզում գյուղացիական տնտեսությունները համեմատաբար շատ ունեին հող, քան երկրի մյուս շրջաններում։ Վերլուծելով կապիտալիզմի զարգացման հարցերը եռաեֆորմյան ռուսական գյուղում, Վ. Ի. Լենինը նշում էր. «որքան ավելի շատ հող ստանային գյուղացիներն ազատագրվելիս, և որքան էժան գնով ստանային այն, այնքան ավելի արագ, ավելի լայն ու ավելի ազատ կրնթանար կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում»[22]։

Արևելյան Հայաստանում կուլակներն իրենց սակավազորության պատճառով վարձում էին քիչ թվով բատրակներ։ 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով, Երևանի նահանգում եղած 3389 կուլակային տնտեսություններից 2986-ը վարձում էր մեկական բատրակ, 362-ը՝ երկու-երեքական, 34-ը՝ չորս-հինգական և միայն 7-ը՝ վեց ու ավելի բատրակ։ Դրությունը այդպիսին էր նաև երկրի մյուս շրջաններում։

Կուլակները բատրակներին վարձում էին մեկ-երկու և ավելի տարիներով կամ սեզոններով՝ ամբողջ գարնանացանի, հնձի կամ կալսի ժամանակ, բայց ավելի շատ վարձում էին օրերով, որովհետև ագրարային գերբնակչության պայմաններում իրենց համար դա շահաբեր էր։

Բատրակների վարձատրության չափը տարբեր գավառներում տարբեր էր, քանի որ ինչպես աշխատաժամերը, այնպես էլ աշխատավարձի նորման պետության կողմից իրավապես որոշված չէր։ Այսպես, Ղազախի գավառում մշակը տարեկան ստանում էր մինչև 20, Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 30, իսկ Շարուր-Դարալագյազում՝ 40 ռուբլի։ Դրամավճարի հետ միասին շատ հաճախ նա ստանում էր նաև բնավճար (հագուստ, ուտելիք կամ գյուղատնտեսական մթերքներ), որը կազմում էր նատուրալ տնտեսության մնացորդը և ըստ էության քողարկում դաժան շահագործումը։ Տղամարդկանց հետ հաճախ վարձու աշխատանք էին կատարում նաև կանայք ու երեխաները և իրև կանոն վարձատրվում ավելի ցածր։ Դարավերջին տղամարդը միջին հաշվով տարեկան ստանում էր 20, կինը՝ 10, իսկ պատանին՝ 8 ռուբլի դրամավարձ և

---

20 Հաշվումները կատարված են հետևյալ աղբյուրների տվյալների հիման վրա. «Первая всеобщая перепись...», т. LXIII, стр. 5; «Общий свод по империи...», т. I, стр. 24—25, 32—33; «Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 г.», отд. IV, стр. 162—163.

21 Տե՛ս նույն տեղում։

22 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 3, էջ 793։

պայմանավորված չափով բնավճար[23]։ Հատկանշական է, որ ետռեֆորմյան շրջանում բատրակի աշխատավարձը դանդաղ էր աճում, իսկ գյուղատնտեսական մթերքների գները՝ արագ։

Վարձու աշխատանքի օգտագործումը կուլակային տնտեսությունների կողմից կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացած կամ ավարտուն ձևերի դրսևորումն էր։ Սակայն այդ հարաբերություններն Արևելյան Հայաստանի գյուղում արտահայտվում էին ոչ այնքան իրենց զարգացած, որքան նախնական, սաղմնային ձևերով՝ կաբալայով[24]։ Եթե առաջներում առևտրավաշխառուական կապիտալը գործում էր համարյա բացառապես շրջանառության ոլորտում, ապա հետռեֆորմյան շրջանում այն թափանցում էր նաև արտադրության ոլորտը և միահյուսվելով արդյունաբերական կապիտալի հետ, ստեղծում կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնային ձևերը։ Առևտրավաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները, Վ. Ի. Լենինի խոսքերով ասած, այժմ արդեն «բուրժուազիայի միասնական ու անբաժան բանակի մարտական զինվորներն են»[25]։ Արևելյան Հայաստանում գյուղական բուրժուազիայի տիպիկ ներկայացուցիչը ոչ թե գյուղական ձեռնարկատերն էր, որը կազմակերպում էր լրիվ վարձու աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսություն, այլ կուլակն էր, որն իր ձեռնարկատիրական գործունեությունը միակցում էր առևտրավաշխառուական գործունեությանը։ Իսկ գյուղական պրոլետարի տիպիկ ներկայացուցիչը ոչ թե արտադրության միջոցներից բոլորովին զուրկ ազատավարձու բանվորն էր, այլ բատրակը, որը դեռ ուներ հողակտոր և շնչին տնտեսություն։ Իր դրությամբ նա շատ մոտ էր Կենտրոնական Ռուսաստանի այն մի շարք նահանգների պրոլետարիատին, որի մասին Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «ռուսական գյուղական պրոլետարիատի ամենատիպիկ ներկայացուցիչը հողաբաժին ունեցող բատրակն է, օրամշակը, սեզոնային բանվորը, շինարարական կամ այլ բանվորը։ Այդ տիպի հատկանշական գծերն են՝ փոքրիկ հողակտորի վրա տարվող տնտեսության ողորմելի չափը, այն էլ մի տնտեսություն, որը լիակատար անկման մեջ է գտնվում (այս մասին առանձնապես ակնառու կերպով վկայում է հողը վարձակալության տալը). առանց աշխատուժը վաճառելու գոյություն պահպանելու անկարելիությունը (=չքավոր գյուղացիության «արհեստագործությունները»), վերին աստիճանի ցածր կենսամակարդակը, հավանորեն ավելի ցածր, քան հողաբաժին չունեցող բանվորի կյանքի մակարդակն է»[26]։

Արևելյան Հայաստանում կուլակային տնտեսությունների աճն ավելի դանդաղ էր տեղի ունենում, քան պրոլետարական ու կիսապրոլետարական զանգվածների աճը։ Քաղաքային ձեռնարկատերերը, կալվածատերերն ու կու-

---

23 Տե՛ս «Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1910 г.», Тифлис, 1911, стр. 168—169.

24 Քննադատելով Ստրուվեին, որ նա կաբալան կամ ստրկացումը համարում էր կապիտալիզմի հետ առնչություն չունեցող, միջնադարյան երևույթ, Վ. Ի. Լենինը ցույց էր տալիս, որ «նրա էությունը զուտ կապիտալիստական է, և ամբողջ առանձնահատկությունն այն է, որ կապիտալիստական հարաբերությունների այդ սկզբնական, սաղմնային ձևն ամբողջովին կաշկանդված է նախկին, ճորտատիրական հարաբերություններով», Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 1, էջ 619—620)։

25 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 1, էջ 620 (ծանոթագրությունը)։

26 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 3, էջ 202—203։

լակներն ի վիճակի չէին աշխատանքով լրիվ բավարարել օրեցօր բազմապատկվող ընչազուրկներին։ Ուստի վերջիններս դիմում էին արտագնացության։

Կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով ինչպես Ռուսաստանում ամենուր, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում քայքայվում ու արտամղվում էին ֆեոդալական հարաբերությունները, մասնավորապես ինքնակալության հենարանները՝ կալվածատիրական հողատիրությունն ու գյուղական համայնքը։ Ուստի ցարական կառավարությունը նրանց փրկության համար ձեռնարկում էր որոշակի միջոցառումներ։ 1885 թ. ապրիլի 21-ին հիմնեց ազնվականական հողային բանկը, իսկ հինգ տարի անց՝ 1890 թ. մարտին նրա բաժանմունքը բացեց Թիֆլիսում։ Բանկն ու իր բաժանմունքները մեծագումար վարկեր էին տալիս կալվածատերերին, վերցնելով նրանցից չնչին տոկոսներ։ 1886 թ. հունիսի 12-ի օրենքով կալվածատերերին իրավունք տրվեց պայմանավորված ժամկետից շուտ հեռացած ազատավարձու բանվորներին ոստիկանության միջոցով ետ բերել ու դատարանով պատժել։ 1882 թ. կարգադրվեց Երևանի նահանգում համայնական հողերը վերաբաժանել ոչ թե «համփա-շարեք» սկզբունքով, այլ ըստ ընտանիքի անդամների քանակի։ 1886 թ. մարտի 18-ի օրենքով ընտանիքի բաժանման համար պետք էր ստանալ ոչ թե գյուղական ժողովի հասարակ մեծամասնության, ինչպես առաջ էր, այլ նրա 2/3-ի և ընտանիքի ղեկավարի համաձայնությունը։ 1893 թ. հունիսի 8-ի օրենքն արգելեց հողաբաժինների հաճախակի վերաբաժանումները և սահմանեց 12 տարին մեկ՝ գյուղական ժողովի, զեմստվային պետի և գավառական համագումարի համաձայնության դեպքում։ Նույն թվականի դեկտեմբերի 14-ի օրենքով հողաբաժինների վաղաժամ փրկագնումը պետք է տեղի ունենար համայնքի համաձայնությամբ, վաճառքը թույլատրվում էր միայն համայնքի ներսում, իսկ գրավ դնելը կտրականապես արգելվում էր։

Ղեկավարվելով կառավարության այդ օրենքներով, կովկասյան իշխանությունները ավելի սահմանափակեցին Անդրկովկասի գյուղացիների գործարքները նրանց բաժնեհողերի նկատմամբ։ 1893 թ. արգելեցին հողաբաժինների վաճառքն ու գրավ դնելը անգամ համայնքի ներսում, իսկ 1898 թ.՝ նաև դրանց վարձակալությամբ տալը։ Կովկասի կառավարչապետը առաջարկեց նահանգապետերին, գավառապետերին, հաշտարար միջնորդներին և այլ պաշտոնյաների չհաստատել գյուղացիների միջև կնքվող հողի վարձակալության գործարքները[27]։

Միաժամանակ ցարական իշխանությունները կարգադրում էին գյուղացիներին հնազանդությամբ կատարել պետական ու կալվածատիրական պարտավորությունները, սպառնալով հակառակ դեպքում խստապես պատժել։ 1889 թ. հաշտարար միջնորդը հայտարարում էր Երևանի գավառի Ջոհրաբլու գյուղի բնակիչներին, որ եթե նրանք շարունակեն խուսափել վճարումներից, ապա այդ «կդիտվի որպես բացահայտ դիմադրություն իշխանությանը» և նրանք կպատժվեն «ինչպես բրեական հանցագործներ»[28]։

Սակայն ցարական կառավարության այդ միջոցառումները չէին կարողանում կանխել կապիտալիզմի զարգացման ընթացքը և փրկել նրա սոցիալական հենարանները կործանումից։

---

27 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 12, ց. 10, գ. 780, թ. 1—2։

28 «Крестьянское движение в Армении в XIX в.», стр. 354.